

БӨЛІМ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

ҚАЗАҚ СӨЗІ ТУРАЛЫ ТЫҢ ОЙЛАР

ЖАРИЯЛАНДЫ
29.04.2020СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/72563/>

XV-XVI ғасырлар тоғысында қазіргі Қазақстанның территориясында Әбілқайыр хан басқарған көшпелі өзбек тайпаларының мемлекеттік бірлестігінен жаңа феодалдық иеліктер бөлініп, кейінірек жеке қазақ хандығы пайда болды. XVI ғасырдың басында Бұрынғы өзбек ұлыстарын мекендеген кейбір көшпелі тайпалар, Әбілқайыр ханның ұлдары мен немерелері басқарған мәңгі Мавереренахр мен Хорезмге барып, олармен бірге «өзбек» атауын алады.

Өз кезегінде, «қазақ» термині қазіргі Қазақстанның территориясында қалған этникалық атауы ретінде туыстас «өзбектер» кландарына беріліп отыр. Алайда, «қазақ» сөзінің шығу тегі мен мағынасы, сондай-ақ қазақ халқының құрылуы және қазақ хандығының құрылуы туралы мәселе әлі де шешілмеген. Осыған байланысты біз «қазақ» терминіне тоқталуға мүмкіндік береміз.

Біріншіден, А.Левшиннің «қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсат ордасы мен даласының сипаттамасы» атты еңбегі жарияланғаннан кейін кейбір ресейлік және батыс еуропалық ғалымдар өз жұмыстарын «қазақ» терминіне арнағанын атап өткен жөн. Олардың барлығы «қазақ» сөзінің шығу тегі туралы әр түрлі түсіндірді; кейбіреулер оны «қаз» етістігінен — ырылдап, басқалары — «қаз» — ақ қаздан; «Гази ханнан» — діннің нағыз драйвері сияқты басқа да түсініктер болды. Финдік алтаист Рамстедт «қазақ» сөзін моңғолша «Хасаг-терген» сөзінен алып тастап, «қазақ» сөзін өзінің түп нұсқасында көрді.

Егер «қазақ» сөзін түсіндіргенде ғалымдардың пікірлері әр түрлі болса, олардың мағынасын түсіндіруде олар бірауызды болды. «Қазақ» сөзі «еркін, еркін, үйсіз, жер аудару» дегенді білдіреді. Олар басқа түсіндірме бере алмады, өйткені «қазақ» сөзі дерек көздерде осы мағынада ғана кездеседі. Сонымен бірге, «қазақ» сөзін түсіндірумен айналысқан ғалымдар, олар халық атауы болғанға дейін, үй атауы болған және әлеуметтік термин болған деп санайды.

А.Самойлович алғашқы көздердің көптігіне қатысты осы мәлімдемелердің барлығына егжей-тегжейлі талдау жасады, сол кезде ол өте үлкен емес, бірақ мазмұны жағынан өте құнды «қазақ сөзімен» жұмыс жасады. Жақында пайда болу уақыты мен «қазақ» терминінің этногенезге және қазақ ұлтының қалыптасуына қатысты мәселесі Қазақстан

тарихшыларының дерекнамасында көрініс тапты.

Х.М.Әділгерейдің «қазақ ұлтының қалыптасу тарихы туралы» еңбегінде «Орта Азиядағы қазақтар туралы» иран жазушысы Фирдоуси «Шахнаме» немесе «патшалар кітабының» авторы деп жазылған. Осылайша, Әділгерейдің «қазақ ұлтының қалыптасу тарихы туралы» еңбегінде «Орта Азиядағы қазақтар туралы» иран жазушысы Фирдоуси «Шахнаме» немесе «патшалар кітабының» авторы деп жазылған. М.Б.Ахинжанов шығармаға сілтеме жасай отырып, Вамбери сонымен қатар қазақ халқы да, олардың есімдері де маған оныншы ғасырлар бойы белгілі болды деп санайды. Сіздің болжамыңыздың негізі — Вамбери Константин Багрянродарноманың Солтүстік Кавказдағы Қазақстан туралы және Фирдоусидің жоғарыда аталған куәліктері туралы жазған барлық хабарламалары. Шынында да солай ма? Жоқ индикаторлар шахнама шығарылымына көбірек жинақталған, біз жалпы қазақша терминді таппадық, хан атағы бар, бірақ әдетте қытай билеушілерін белгілеу үшін. Сонымен қатар И.Ф. Шахматов тек теориялық болжамға негізделген, нақты дәлелдері жоқ, қазақ термині IX-X ғасырларда анық пайда болған деп айтады.

Қашқардағы Махмудтың «Дивани Лугат ат-Түрік» фильмінде түрік тайпалары мен қазіргі заманғы Қазақстан территориясын мекендейтін халықтар сипатталған, ұқсас ештеңе жоқ. Мұнда печенегтердің, қыпшақтардың, оғыздардың, башқұрттардың, татарлардың, қырғыздардың тізімі берілген. Олар сонымен бірге ортағасырлық авторлардың басқа еңбектерінде кездеседі, олардың авторлары IX-XII ғасырларда Қазақстан аумағында мекендеген тайпалар туралы мәліметтер бар.

Арынов Жумакан Маканович

Тарих ғылымдарының кандидаты,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы.

КМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.